

Іван ДЗИРА
(Київ)

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА В «КРАТКОМ ОПИСАНИИ О КОЗАЦКОМ МАЛОРОССИЙСКОМ НАРОДЕ» П. СИМОНОВСЬКОГО

Національно-визвольна війна. під проводом Богдана Хмельницького є однією з центральних тем української історіографії XVIII століття. Саме у XVIII ст. російський абсолютизм активно проводив політику, спрямовану на повну ліквідацію української державності у всіх її проявах (ліквідація гетьманства, зруйнування Запорозької Січі, скасування адміністративно-територіального устрою, запровадження кріпацтва тощо). Автори історичних творів виражали в них своє безпосереднє ставлення до суспільно-політичних, економічних і культурних процесів, які відбувалися в Україні. Опір українського народу централізаторській колоніальній політиці Російської імперії зумовив прагнення літописців нагадати сучасникам і нащадкам події доби Хмельниччини. Представники патріотичної інтелігенції прагнули подати у своїх творах цілісний виклад історії України від часів Київської Русі, навести документальні юридичні підтвердження стародавніх «прав і вольностей», прищепити молодому поколінню любов до Батьківщини. При цьому особливу увагу козацькі літописці звертали на історію становлення і розвитку української держави Богдана Хмельницького. Попутно українським історикам, як свідчить

Самійло Величко,¹ доводилося спростовувати тенденційність польських джерел. Літописці спиралися на конкретні вимоги риторики до історичної науки, які були сформульовані ще 1707 року Феофаном Прокоповичем.

Серед українських історичних творів XVIII ст., в яких зображено події Визвольної війни, важливе місце належить «Краткому описанию о козацком малороссийском народе» Петра Симоновського (1765 р.). Бунчуковий товариш П. Симоновський (1717–1809), закінчивши Києво-Могилянську академію, навчався у Варшаві та слухав лекції в Кенігзберзькому, Галльському, Лейпцизькому й Паризькому університетах. Після повернення на батьківщину він деякий час служив у Генеральній військовій канцелярії, пізніше був сотником і земським суддею. Отже, Симоновський належав до прошарку військових канцеляристів, котрий «береться після падіння Мазепи за занедбану київськими богословами історичну працю. Зосереджуючи всю свою увагу не на добі княжої Руси, якою захоплювались останні, а на подіях XVII століття — боротьби козацтва з Польщею»². Тому змалюванню героїчних подій 1648–57 рр. у «Короткому описі про козацький малоросійський народ» присвячено 69 сторінок, що складає приблизно 43 % від загального обсягу тексту.

Дослідження цих матеріалів сприятиме розв'язанню кількох взаємопов'язаних завдань: встановленню джерел праці П. Симоновського, визначенню відносної достовірності її інформації та характеристиці історичних поглядів автора. Крім того, в «Короткому описі про козацький малоросійський народ», як і в інших козацьких літописах, за словами І. Франка, «було б інтересно прослідити зріст тої легенди про Хмельницину, що в значній частині заслонила перед нами правдиву дійсність. З літературного погляду се було явище дуже цінне, здібне будити запал у широких масах народу і аж у XIX віці ми побачили його значінє для національного відродження і формування наших політичних ідеалів»³.

Написана через 108 років після смерті Б. Хмельницького, праця Симоновського має значною мірою компілятивний характер. Головним джерелом для її автора послужила «Історія війни козаків проти Польщі» П'єра Шевальє, який у свою чергу спирався на твори Боплана і Пасторія. На підставі твору французького мандрівника складено 45 сторінок «Короткого опису про козацький малоросійський народ», тобто 65 % з присвячених Визвольній війні. Використовуючи відомості з цього джерела, Симоновський досить детально відтворює перебіг кампаній 1648, 1649 і 1651 рр. Однак, сторінки «Короткого опису про козацький малоросійський народ», що присвячені подіям 1648–51 рр. не є простим перекладом відповідного матеріалу з «Історії

війни козаків проти Польщі». Літописець намагається узгодити погляди французького автора з власною концепцією. Тому, природно, що він повинен був подолати тенденційність Шевальє, котрий належав до союзників польсько-шляхетського табору.

Наприклад, повторюючи думки французького письменника про те, що до середини XVII ст. «поляки завжди чинили опір усім, навіть найгрізнішим ворогам»⁴, Симоновський підкреслює, що численні перемоги були отримані ними «сь помістю Козаковъ»⁵. Український письменник, мабуть, свідомо зменшує на один порядок чисельність загону, що перейшов на бік повсталих під Корсунем, щоб показати, що не чисельна перевага, а особиста хоробрість козаків та військова майстерність їх полководців були основними факторами цієї блискучої перемоги. З другого боку, для змалювання жорстокості карателів майстер слова говорить про застосування ними «нестерпимой пытки» до полонених татар (відповідним виражальним засобом служить тут вдало підібраний епітет), у той час як Шевальє підкреслює, що тортури були викликані виключно воєнною необхідністю.

Не випадково Симоновський опускає замітку про «низьке» походження одного з найталановитіших соратників Б. Хмельницького — Максима Кривоноса. Цей пропуск слід розглядати також і в світлі прагнення козацької старшини зрівнятися в правах з російським дворянством, яке особливо посилювалось у 60-х рр. XVIII ст.

Загалом, де тільки можна, Симоновський відповідно до своєї концепції намагається перебільшити перемоги українців і применшити їхні поразки. Наприклад, повідомлення Шевальє про те, що «Козацькі загони, між іншим, зазнали чималих поразок під Звягелем, Острополем, Баром та в інших місцях, які поляки відібрали у повстанців, перерізавши значну кількість їх і забравши дуже багато здобичі» (С. 80), Симоновський передає з допомогою нейтральної лексики: «также же знатной Козакамъ послѣдовал уронъ въ Острополь, Баръ и другихъ мѣстахъ, которыя у нихъ съ великимъ кровопролитіемъ и не малою добычью взяты» (С. 27). Замінивши словосполучення «дуже багато здобичі» на «не малою добычью», літописець також прагне затушувати козацькі втрати. З цією ж метою речення «Горшъ, правитель Орші, знищивъ півтори тисячі козаків у Чечерську» (С. 98) перекладене таким чином: «Горшъ, Губернаторъ Оршанскій, въ Черескъ разбилъ отъ нихъ тысячу пять сотъ челоувѣкъ» (С. 37).

Незважаючи на яскраво виражений компілятивний характер пам'ятки, у «Короткому описі про козацький малоросійський народ» зрідка трапляються елементи критичного аналізу першоджерел. У ряді випадків Симоновський вдається до використання апарату посилань.

Назвавши працю П'єра Шевальє, він дає їй і стислу характеристику, підкреслюючи її об'єктивність. Симоновський помилково вважає, що оскільки автор «Історії війни козаків проти Польщі» був іноземцем, а не громадянином Речі Посполитої, то його не можна запідозрити у симпатії до жодної з сторін. У кількох випадках історик розшифровує інформацію першоджерела. Так, він зазначає, що десять французьких миль дорівнюють п'ятдесяти російським верстам; що десять півтораків «на Россійскую монету въ то время десять копѣекъ, а нынѣ двѣнадцать съ половиною копѣекъ» (С. 28–29), а «пятьдесятъ золотыхъ, кои съ двадцать полтораковъ стоятъ, (то есть, десять рублей, а по нынѣшнемъ вычисленію двѣнадцать рублей и пятьдесятъ копѣекъ» (С. 29). Кілька разів Симоновський уточнює зміст праці Шевальє. Так, він правильно зазначає, що Степан Пободайло отримав від гетьмана наказ укріпитись між Дніпром і Сожем (а не Сулою). Спираючись на повідомлення українських джерел, автор «Короткого опису про козацький малоросійський народ» пише про спалення Подолу військом Радзивілла наприкінці липня 1651 р.

Події Національно-визвольної війни 1652–57 рр. Симоновський викладає лаконічно, в узагальненій формі. В повній відповідності до «Літопису Граб'янки» описує історик хід бойових дій, зокрема, на території Білорусії. З «Дѣйствій презьльной брани» був запозичений також і текст листа Богдана Хмельницького до царя Олексія Михайловича від 17 лютого 1654 р. Відповідно до вимог придворного етикету XVIII ст., Симоновський вставив до гетьманського підпису епітет «нижайшие», котрий відсутній у відповідних рядках «Літопису Граб'янки»: «Вашій царській величності безпосередні піддані і щонайвірніші слуги Богдан Хмельницький, гетьман з військом Вашої царської величності запорізьким»⁶.

Значний інтерес викликають вміщені у творі «Пункти гетьмана Богдана Хмельницького, затверджені царем», які є майже дослівною копією оригінального документа — «Прохання до Олексія Михайловича про підтвердження прав і привілеїв українського народу від 17 (27) лютого 1654 р.». Історик випустив лише 16-й пункт з тексту оригіналу, в якому йдеться про заборону воєводам втручатися у діяльність місцевої української адміністрації, або у списку, котрим він користувався, просто було 22 пункти, а не 23.

Текстуальний посторінковий аналіз переконливо свідчить, що Симоновський не читав рукопису свого попередника С. Величка, складеного на початку XVIII ст. Однак, на сторінках «Короткого опису про козацький малоросійський народ» ми зустрічаємо кілька документів, які є в «Літописі Величка», а саме:

1. Білоцерківський універсал Богдана Хмельницького. Питання автентичності цього документа довгий час не вдавалося остаточно розв'язати науковцям. Як встановив Я. Дзира, універсал насправді є літературною стилізацією Самійла Величка⁷. Однак, незважаючи на це, використання даної підробки Симоновським є яскравим підтвердженням патріотичних поглядів останнього, рівня його національної свідомості. «Білоцерківський універсал» є своєрідним посланням Хмельницького до української нації із закликом до всенародної боротьби. У ньому гетьман викладає причини повстання, ставить завдання й остаточну мету Національно-визвольної війни. Документ містить також історичний екскурс, у якому в сконденсованій формі розповідається про історію України від найдавніших часів. Автор універсалу вважає етнічними та історичними «руськими» (тобто українськими і білоруськими): «Кіевскую, Галицкую, Львовскую, Хельмскую, Бельзскую, Подольскую, Волынскую, Перемышлевскую, Мстиславскую, Витебскую и Полоцкую» землі (С. 15). Б. Хмельницький звертається до всіх «Кому мила Вѣра Благочестивая..., кому зъ васъ любима цѣлость отчизны нашей, Украйны Малороссійской, и честь ваша шляхетская» (С. 17) з пропозицією приєднуватись до лав козацького війська.

Необхідно відзначити, що окремі факти, вміщені в універсалі, та ідейна позиція його автора різко розходяться з матеріалами, викладеними Симоновським на наступних сторінках своєї праці на основі книжки Шевальє. Крім цього, на відміну від Величка, Симоновський датує документ не червнем 1648 р., а 18-тим травня.

2. Перша грамота царя про підтвердження козацьких вольностей.

3. Друга грамота Олексія Михайловича про підтвердження давніх прав і привілеїв української шляхти.

На відміну від Величка, який починає текст обох грамот з безпосереднього викладу змісту, Симоновський дає повний перелік титулів московського монарха. На мові цих трьох документів, як і всього «Короткого опису про козацький малоросійський народ», виразно позначився вплив російської лексики і правопису. На сторінках праці Симоновського, котрі присвячені зображенню Національно-визвольної війни, часто зустрічається військова термінологія західноєвропейського походження, що набула значного поширення з другої чверті XVIII ст.: авангардия, авантаж, баталия, експедиция, инфантерия, кантонер квартиры, корпус, ретирада, ретраншамент, траншеи і под.

Хоч у творі Симоновського достатньою мірою висвітлені події Національно-визвольної війни (особливо докладно розповідається про період 1648–51 рр.), проте вміщені в ньому матеріали не мають значної джерель-

ної, інформаційної цінності. Досконало оволодівши компілятивним методом, автор ще недостатньою мірою використовує засоби наукового історизму, зокрема, надзвичайно рідко застосовує критичний підхід до джерельної бази. Симоновський зупиняється головним чином на розповіді про воєнні дії, в той же час мало надаючи уваги соціально-економічній, релігійній та культурній сферам. Однак, незважаючи на ряд недоліків, «Короткий опис про козацький малоросійський народ» залишається цінним свідченням про історичні погляди національно-свідомої козацької старшини в другій половині XVIII ст.

¹ Величко С. В. Літопис. — 1991. — Т. 1. — С. 91–92.

² Грушевський М. С. Про українську історіографію XVIII століття. Кілька роздумів // Український історик. — Нью-Йорк; Торонто, 1991–1992. — Т. 28–29. — С. 119.

³ Франко І. Я. Історія української літератури. Перша редакція // Франко І. Я. Зібр. творів: У 50-ти т. — Т. 40. — К., 1983. — С. 331–332.

⁴ Шевальс П. Історія війни козаків проти Польщі. — К., 1960. — С. 68. Далі, посилаючись на це видання, в тексті в дужках вказуватимемо номер сторінки.

⁵ Симоновський П. Краткое описание о козацком малороссийском народе. — М., 1847. — С. 20. Далі, посилаючись на це видання, в тексті в дужках вказуватимемо номер сторінки.

⁶ Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки. — К., 1992. — С. 95.

⁷ Див.: Дзира Я. І. Українська історіографія другої половини XVII — початку XVIII ст. та перекази про Богдана Хмельницького // Історіографічні дослідження в Українській РСР. — К., 1968. — С. 171–194.